

علی شیر نوایی دیندار لیک و معرفت پارلاق قوایشی

سید نورالله امینیار

پوهاند، اوزبیک تیلی وادبیاتی بولیمی، اورگتیش و تربیه لش بیلیم اوبی، جوزجان بیلیم پورتی، شرغان، افغانستان.

<http://orcid.org/0009-0000-1890-6212> - sn13aminyar@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۲۲)

قیسقر تومه

تیموریلر اینقیسه سلطان حسین میرزا بايقرا و اونینگ آلتین دوره سی شرق رنسانسی ديب یوریتیلگن، اوشبو دورزینگ پارلاق سیماسی بویوک نوایی آتی، اولمس، سولمس و اونوتیلمس ایش و کوره شی و علمی- ادبی و سیاسی- اجتماعی فعالیتلری بیلن باغلیق و بیلینیب تورگن. بو یازیشمه ده نوایی و اونینگ دوره سیده گئی دینی، مذهبی و فقهی فکر- اویلاولری توغریسیده سوز یوریتیلیب، اسلام مقدس دینی یول- یوروغلری یاروغلیگیده عدالت، تینچلیک- برابرلیک، ایچکویرلیک، انسان نینگ انسانگه بولگن سیوگیسی، عالمگره چوقورحرمت قیلش، عظیم الشان کلام الله مجید تفسیرلری و باشقه بیرقنجه دینی و علمی- ادبی کتابلر یازیلیب علم و قلم اهلی تشویق و آرقه داشلیک ایتمیشی دیرلری ارزش و اهمیتگه ایگه. هرات تیموریلر نینگ باشکیتی، بیلیم- معرفت، ثقافت، تصوف عرفان مرکزی بولیب، نوایی اوشبو مرکز نینگ یارقین و نورافشان سیماسی همده دین و معرفت حامیسی دیر. هراتده صاحبقران امیر تیمور کوره گان اولاده سی علم و عرفان، فقه و شریعت حامیلری حیثیده کون- سه یین تلاش ایتیپ هاریمس کوره ش آله آلیب باردیلر. اوشبو دوره نینگ اینگ شهرت قازانگن روحانی عالم و متصوفی مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی، مولانا حسین و اعظ کاشفی و ینه بیرقنجه بیلیم و معرفت اهلی دن آت توتیش ممکن. مولانا جامی، علی شیرنوایی و حسین میرزا بايقرا لر حنفی فقه نقشبنديه طریقت نینگ حامی لری و کویلاوچیلری صفتیده، تصوف و عرفان نینگ کوچلی وکیلریدن بولیب چیقیدیلر. هرات شهری نوایی، بايقرا و جامی فعالیتلری نینگ باشکیتی همده شرق رنسانسی نینگ بیشگی ایدی.

آچرسوزلر: آلتین دوره، حسین بايقرا، حنفی فقه، علی شیرنوایی، هرات.

Ali Shir Nawayi the brilliant sun of religiosity and wisdom

Sayed Noorullah AMINYAR

Prof., Department of Uzbek Language and Literature, Faculty of Education, Jawzjan University,
Sheberghan, Afghanistan.

sn13aminyar@gmail.com - <http://orcid.org/0009-0000-1890-6212>

(Received: 9/2/2024 - Accepted: 11/5/2024)

Abstract

The Timurids, especially during the reign of Sultan Hussein Mirza Bayqara, which is known as "Renaissance of the East", had prominent figures such as Amir Ali Shir Nawayi, who is known for his remarkable and prominent contributions in the fields of science, literature, and socio-political activities. This research focuses on Nawayi's religious, spiritual, and jurisprudential thoughts. Additionally, it highlights values such as justice, balance, equality, respect for humanity, preservation of the dignity of scholars, interpretation of the majestic Quran, and the writing of religious and scientific-literary books by knowledgeable individuals, emphasizing the encouragement and appreciation of scholars and intellectuals. Herat, as the center of the Timurids, was a hub of knowledge, wisdom, culture, and mysticism, and one of the prominent figures of this era was Nawayi. In Herat, the descendants of Timur achieved great accomplishments through extensive efforts in the fields of science, mysticism, jurisprudence, and Islamic law. These endeavors transformed Herat into a center for knowledge and spirituality, becoming the prominent destination for supporters of knowledge and wisdom. During the mentioned era, Mavlana Abdul Rahman Jami, Molana Hussein, and Waiz Kashfi were prominent scholars and mystics. Molana Jami, Amir Ali Shir Nawayi, and Hussein Mirza Bayqara were supporters of the Hanafi school of jurisprudence and were active in the realms of Sufism and mysticism. Herat, as the cradle of the Eastern Renaissance, was the center of these individuals' activities.

Keywords: *The Golden Era, Hussein Bayqara, Hanafi Jurisprudenc (Fiqh, Ali Shir Nawayi, Herat.*

کیریش

علی شیر نوایی اولکه میزنینگ بویوک علمی- ادبی و سیاسی- اجتماعی سیماسی صفتیده تاریخده اینیقه هرات تیموریلری دوره سیده یلتیراق یولدوز و کثیرالابعاد فرهنگی شخصیت بولیب، علم- معرفت یوکسه لیشی، اولوس آسایشته لیگی، شریعت و فقه علملری اوسیشی یولیده چیکسیر خدمت بحریب کیلگن. اونینگ یول- یوروغی و مکتبی دن الهام آیش و نوایی توزگن تعمیرلرنی تاباره مستحکملمش، کیلگوسی نسللریننگ دینی، فرهنگی بورچلری حیثیده کتّه ارزش و اهمیت گه ایگه دیر.

بویوک بیلمدانلر، مورخلر، ادیبلر و شاعرلر، عارفلر و صوفیلر، محدثلر مفسرلر، فقیه لر و روحانیلر، سیاستچیلر و دولت اربابلری هرات تیموریلری دوره سیده بیتیشیب چیقیدیلر و تشویق و ترغیب ایتیلیب ارداقلیب آرقه داشلیک ایتیلدیلر، اولریننگ باشیده علی شیر نوایی تورر ایدی. اوشبو علمی- تحقیقی مقاله ده انه شو یوقاریده ذکر ایتلگن موضوع و اونینگ تأثیری توغریسیده سوز یوریتیله دی.

نوایی نینگ شخصیتی نیچه قیرّه لیک باشقه عباره بیلن ایتگنده کثیرالابعاد شخصیت دیر. اولکه میز اینیقه باستانی هرات تاریخیده و بوتون صورتده شرق مملکتلری نینگ سیاسی و فرهنگی تاریخیده نوایی گه تینگ کیله دیگن بیرانته سیمانی هم کوریش قین. نوایی دین عالمی، ادیب، تیلشناس، سیاسی شخصیت، ذواللسانین شاعر، سیاست و دولت اربابی، هرات تیموریلر دولتی نینگ باش وزیر و ادب و فرهنگ آسمانی نینگ پارلاق قویاشی دیر.

علی شیر نوایی و شو کبی فرهنگ و ادب سیمالرینی بیرینچیدن اوزیمیز و ایگینچیدن اوزگه لرگه آچیق- آیدین تانیشتیریش، اونینگ اندیشه و اوایلولری قلمیشلرینی همده انسانی و اسلامی تفکرینی باشقه لرگه یاریتیب بیریش، هر بیر قلم اهلی اینیقه علمی- آکادمیک یازووچیلریننگ رسالتی دیب اویله یمن و بو عرصه ده نوایی اثرلری و اونینگ تیل، سیاست، ادب، اخلاق، فقه بابیده قیلگن خدمتلرینی حاضرگی و کیلگوسی نسلرگه تانیشتیریب، چاغداش و کیله جک نسللر تورموشی اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، دینی و فرهنگی حیاتی تاباره یخشیلینیشی یولیده کوچلی و مستحکم آدیملر کوتاریب نوایی اندیشه لریدن باش بولاغ و الهام منبعی صفتیده آسیغلیش اوچون اونیملی فعالیتلر آغّه آلیب باریلینیشی کوته من، ایسته گیم شودیرکه ینگ نسل نوایی نینگ ایجادیاتیدن چوقور و هرتمانلمه فایده لیب، اولوس و اولکه رفاهیتی همده ترقیات نینگ یوقاری پغانه لرگه ایریشیش لرینی تأمین لش یوللرینی قیدیره آلسه لر. شونینگ اوچون نوایی فکر- اوایلولری، نوایی و اسلام مقدس دینی، حنفی فقه و یول - یوروغلی توغریسیده اوشبو مقاله ده بحث یوریتیشنی آسیغلی کوردیک.

اوشبو یازیشمه ده قوییده گی سوراقلر توغریسیده سوز یوریتله دی: علی شیر نوایی، بایقرا دوری نینگ باش وزیر صفتیده اسلام مقدس دینی اوچون قندهی خدمت لر بجرگن؟ نوایی نینگ یول-یوریوغلری دین و شریعت توغریسیده قندهی ایدی؟ وایی نینگ دیندارلیگی توغریسیده بایقرانینگ رولی و مناسبتینی قندهی تیکشیریش ممکن؟

هرات تیموریلری نینگ پارلاق سیمالریدن بیری هنر، سیاست، تینچلیک، شعر و ادبیات عرصه سیده اولکن خدمت بجریب، اوزی هم تورکی و فارسی تیللرده حسینی تخلصی بیلن شعرلر ایتگن سلطان حسین میرزا بایقرا دیر. ظهیرالدین محمد بابر بو توغریده اوزی نینگ جهان شمول اهمیت کسب ایتگن اثری بولمیش توزوک بابری ده ایتگن ایدی: «سلطان حسین میرزا نینگ زمانی عجب بیر زمان ایدی، فضل اهلی و مثلسیز صنعتکارلردن خراسان، خصوصاً، هرات شهری توله هر کیشی نینگ که، بیر ایشگه مشغوللیغی بار ایدی، همتی و مقصدی شو ایدی که، او ایشنی کمالگه بیتکرگه ی؛ ینه هرات کیم، بیر نینگ آدملر یشه یدگن قسמידه بوندهی شهر یوقدیر؛ سلطان حسین میرزا نینگ زمانیده میرزا نینگ سعی-غیرتی و تکلفیدن هرات نینگ زب-زینتی بیرگه اون، بلکه ییگیرمه برابر آباد بولیب ایدی». بابر حسین میرزا نینگ شخصی-فضیلتلری توغریسیده سوزلب دییدی: «شجاع و مردانه کیشی ایدی. بارلار اوزی قیلیچ بیتکوروب دیر؛ بلکه هر معرکه ده بارلر، هیچ قیلیچ بیتکوروب دیرلر، تیموریگ نسل دین هیچ کیم معلوم ایمس کیم سلطان حسین میرزاچه قیلیچ چاپمیش بولغای، طبع نظمی بار ایدی، دیوان ترتیب قیلیب ایدی، تورکی ایتور ایدی، تخلصی حسینی ایدی، بعضی بیتلری یمان ایمستور» (بابر، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۷).

شونینگدیک علی شیر نوایی توغریسیده بابر بابرنامه ده یازه دی: «ینه علی شیربیک نوایی ایدی. بیگی ایمس ایدی؛ بلکه مصاحبی ایدی، کیچیکلیگیده (حسین میرزا بیلن) هم مکتب ایکندیرلر، خصوصیت بسیار ایکندیر، بیلمان نی جریمه بیله سلطان ابوسعید میرزا هری دین اخراج قیلدی، سمرقندگه باردی، نیچه بیل که سمرقندده ایدی، احمد حاجی بیک مری و مقوی سی ایدی. علی شیر بیک نینگ مزاجی نازکلیک بیلن مشهوردیر. ایل اونینگ نزاکتینی دولتی نینگ غروریدین دیب تصور قیلر ایردیله. انداق ایمس ایکندیر. بو صفت انده جبلی ایکندیر. سمرقندده ایکنده هم او شمونداق نازک مزاج ایکندیر» (بابر، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۶).

بابر نینگ علی شیر نوایی گه بیرگن بهاسی: «مثلسیز تورکی گوی شاعر، جهان کم کورگن عالی همت مری و حامی». انه شو فکرده بابر عمر بویی ثابت: «علی شیر بیک نظیری یوق کیشی ایدی. تورکی تیل بیله تا شعر ایتیتورلر هیچ کیم آنچه کوپ و خوب ایتقان ایمس؛ اهل فضل و اهل هنرغه علی شیربیک چه مری و مقوی انسان معلوم ایمس کیم هرگز پیدا بولمیش بولغای. استاد قول محمد و شیخی نایی و حسین عودی کیم سازده سرآمد ایردیله، بیگ نینگ تربیت و

تقویتی دین مونچه ترقی و شهرت قیلدیلر. استاد بهزاد و شاه مظفر تصویرده بیگ نینگ سعی و اهتمامی بیله مونداق مشهور و معروف بولدیلر، مونچه بنای خیر کیم اول قیلدی، کیم کیشی مونداق موفق بولمیش بولغای» (بابر، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۷).

علی شیر نوایی نینگ دیندارلیگی توغریسیده پوهاند دوکتور فضل الرحمن فقیهی «امیرعلی شیر نوایی در تمدن آفرینی دوره تیموریان» عنوانی آستیده راغب بیلیم یورتی نینگ علمی فصلنامه سیده (۱۴۰۱نچی ییلده) یازگن علمی مقاله سی؛ شونینگدیک حرمتلی فقیهی جنابلری نینگ (۱۴۰۲نچی ییلده) یادنامه امیرعلیشیر نوایی نشریه سیده نشر ایتیلگن «دینداری و معنویت محوری در زنده گی و کارهای امیرعلیشیر نوایی» عنوانلی علمی تحقیقی مقاله سیده هم اوشبو موضوع توغریسیده سوز یوریتیلگن. شوکی حرمتلی ولی محمد حدید جنابلری نینگ «زنده گی نامه سیاسی و خدمات خیریه امیر علی شیر نوایی» عنوانی آستیده یازگن علمی تحقیقی مقاله سیده (۱۴۰۲ ییلده گی یادنامه امیرعلی شیر نوایی) نشریه سیده سوز یوریتیلیب اوتگن. قوییده گی مقاله ده نوایی نینگ اوز کلامیدن اورنکلر کیلتیریب نوایی دیندارلیگی و معرفت پرورلیگی توغریسیده کینگراق بحث یوریتیلگن.

بايقرا نینگ صنفداشی و باله لیک دور اورتاغی علی شیر نوایی نینگ فطری و طبعی استعدادی، بیلیمی ذکاوتی بیلن خراسان مرکزی بولمیش هرانتی شرق رنسانسی قیلیب قویدی، علم و هنر دینگیزی نینگ قیمتلی اینجوسی اولوغ نوایی نینگ آتی تاریخ صحیفه لریده اولمس و سولمس آلتین خطرل بیلن یازیلیب منگو قالدیره دی.

نوایی نینگ دیندارلیگی و دینی فکر- اویلاولری

نوایی نینگ بوتون فکر- اویلاولری اسلام مقدس دینی بویروغلریگه بناء انسان سعادت، تینگری مخلوقلریگه صداقتلی خدمت دینی وجیه لرنی رعایت ایتیش تشکیل بیرر ایدی. انسان نینگ بویوکلیگی، آدمیت مقامی و انسان نینگ برچه مخلوقات آره سیده افضللیگی و اشرفلیگینی تصدیقلش و اونگه حرمت کوزی بیلن باقیش و ارداقلش همده انسان یره تیلیشیدن مقصد نیمه لیگینی اثباتلش، اونینگ شعرلریده و فکر و آنگیده اوز افاده سینی تاپگن.

نوایی دوریده برچه اویلاولر و تفکرلر اسلام مقدس دینیدن ایزداشلیک و متابعت قیلش اساسیده بجریلر ایدی. جهانگیرنامه ده اوشبو مسأله آچق - آیدین یاریتیلیب بیریلگن: نوایی حمایتیده و بوللاوچیلیگیده ۸۹۹ هجری قمریده ملاحسین واعظ کاشفی تفسیر حسینی آتیده یازدی، که تفسیر قادری آتی بیلن اردو تیلیده هم ایگی جلدده باسیب چقیریلدی.

فضل الله شیرازی آرقه لی اونینچی عصر باشلریده یازیلگن روضه الاحباب اثری پیغمبریمیز حضرت محمد (ص) مبارک سیرتلیردن عبارتدیر (جهانگیر کوره گانی، ۱۳۵۹، ص. ۵۲۴).

نوایی حضرتلری مومنلیک بورچلری و مومن بولیب باشقه لردن اوزینی اوستون توتمسلیک، علم و حکمتدن بی بهره بولمسلیک توغریسیده آته لیک اوگیتلرینی منظوم کلامی طفیلی چاغداشدر و کیلگوسی نسللرگه بیتکریب دیگن ایدی:

مومن باری ایلدین اوزینی کم بیلسه کیرهک
حق دین نی انگه کیلسه کرم بیلسه کیرهک
بی حکمت لیغینی دردوغم بیلسه کیرهک
حکمت تاپرینی مغتنم بیلسه کیرهک
(نوایی، ۱۳۹۰، ص. ۵۸)

دینی تفکر و فقه‌نی یایره تیش و یوکلستیریش نینگ اینگ مهم یولی دینی مسأللر و بویروغلر اورگتیش مدرسه لر، علمی محفللر، عالمر، روحانیلر و قلم اهلینی کوپه تیریش تشویق و ترغیب ایتیش، ینگیدن مسجلدر، مدرسه لر، عبادتخانه لر، خانقاه لر بنا ایتیش دیر. علی شیر نوایی دینی مدرسه لر، عبادتخانه لر و خانقاه لر، مسجلدر و بیر قنچه عام المنفعه و خیریه بنالر قوردی و اونگه کینگ و هرتمانلمه یاردملر بیردی (قدیانی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۹).

خواندمیر علی شیر نوایی توزگن مسجلدردن قوییده گیچه آت توته دی: سرپل انجیل مسجدی، تل قطیان مسجدی، اولوغ آتا مسجدی، امیر اسلام برلاس مسجدی، باغ زاغان مسجدی، ترخانیان محله سی مسجدی، میرزا علاالدوله مسجدی، کشک جهان نما مسجدی، میر عادل محله سی مسجدی، پل کارته جامع مسجدی، زیارتگاه جامع مسجدی، بهره قریه سی مسجدی، اسفزار جامع مسجدی، غور مسجدی، فوشنج قصبه سی جامع مسجدی، جام عیدگاه مسجدی، سرخس مسجدی، ترشیز جامع مسجدی، استرآباد جامع مسجدی و... نوایی عمر بقا قیلکنده خلق الله آسایشته لیگی اوچون بیرمینگ عام المنفعه بنالر قوریب، اوز اسلامی و فرهنگی رسالتینی بجریشگه بیل باغله گن ایدی؛ بیراق اجل قاصدی بو برچه آرزولرنی عملگه آشیریگه فرصت بیرمه دی. شونده ی بولسه هم ۳۷۰دن آرتیق خیریه بنالر قوریب، فانی دنیادن ابدیت تمان یول آلدی. بو برچه آبادانچیلیکلرنی یلغوزگینه اوزی نینگ بایلگی و آته دن قالگن میراشدن مصرف ایتیب، تاریخ صحیفه لریده اوزیدن منگو آت قالدیرگن.

هراتده قدسیه مسجد، اخلاصیه مدرسه سی، مسافرلر اوچون کاروانسرای، ایل - اولوس ساغلیگی گه خدمت قیلوچی بنالر، قرآنکریم حفظ قیلوچی دارالحفاظ، اولوس تفریح قیلیش اوچون بیرکته باغ و... قوریب برچه مصرفنی اوز بوینیگه آلیب توگتدی (سمرقندی، ۱۹۰۱، ص. ۵۰۵).

یوقاریده ذکر ایتیلگن موضوع نینگ حقیقتی، بابرنامه ده هم قوییده گیچه تصدیقلنگن: «میرزادین نیمه آلمس ایدی؛ بلکه هر ییلده میرزاغه کلی مبلغلر پیشکش قیلر ایدی، سلطان حسین میرزا استرآباد چیریکی دین یانغانده، استقبالغه کیلدی، میرزاغه کوروشوب قویغونچه بیر

حالتی بولدی، قوپا آلمه‌دی، کورتاریب ایتیلر، طیبیلر اصلا تشخیص قیلا آلمه‌دیلر، تانگلاسیغه اوق تینگری رحمتیغه باردی» (بابر، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۷).

نوایی مسلمانلیک نینگ اینگ مهم و اساسی رکنی بولگن نماز اوقیش، کیچه-کوندوز طاعت و عبادتی ایسدن چیقرمسلیک، تینگری بویروغلریگه صمیمیت بیلن بویین ایگیشتی ترغیب ایتر ایکن؛ اوزی نینگ نظم الجواهر اثریده اشاره ایته دی:

کوپ قیلمه نماز امریده بی پروالیق رکعت یبله قیل آه خدنگین بالیق
کیچه سجده غه جین فرسالیق کوندوزگه اول نماز ایروور زیبالیق
(نوایی، ۱۳۹۰، ص. ۴۸)

تقویم التواریخ مولفی هم، نوایی سلطان حسین بایقرا مصلحتداشی و وزیری و بووک شخصیتلریدن ایدی دیب تأکید ایته دی. نوایی دینی تفکریننگ رواجلنیشی و اوندن حمایت ایتیش اوچون هاریمس ایش و تینمس کوره ش آله آلیب باردی. اونینگ دوریده هرات مدنیت و فرهنگ بیسیگیگه ایلنپ اینگ اهمیتلی علمی حوزه بولیب شهرت قازاندی (حاجی خلیفه، ۱۳۸۴، ص. ۴۵۷).

شرعی جوزجانی نوایی توغریسیده فکر یوریتر ایکن: امیر علی شیر نوایی یلغوزگینه شاعرایمس؛ بلکه چوقورتفکر و دقیق منطق ایگه سی ایدی؛ دیب بها بیره دی و اوزی نینگ پارلاق تفکراتی بیلن باشقه‌لر فکر-اویلاولرینی یاریتر ایدی (شرعی جوزجانی، ۱۳۷۳، ص. ۱۰).

نوایی چاغداش اولوس یا زمانداشلی: شاهلر، امیرلر و شهزاده لر قطاریده وزیرلر، یساوللر و چاووشلر، قره چیریک، قاضیلر، مفتیلر، مدرسلر، طیبیلر، شاعرلر، یازوویچیلر، مکتبدارلر، مسجدرلر اماملری، شاه گه یقین کیشیلر، قرآنکریم حافظلری، روایتچیلر، واعظلر، قوشیقچیلر، ستاره شناسلر، تاجرلر، کیچیک کاسبلر، امنیت نینگ سقلاوچی باشلیقلر، داروغه لر، غریبلر، سایللر، آوچیلر، خدمتچیلر، سخیلر، ملکدر، قوم یاش-اولوغللری، و آق سقاللریننگ دینی تفکراتیگه کوچلی ایز قالدیرگینی کوره آله میز (راوندی، ۱۳۵۴، ص. ۵۳).

یوقاریده گی تصنیف گه قره گنده قاضیلر، مفتیلر، واعظلر، ملا اماملر، قرآنکریم حافظلری و مدرسلر، دین و دینی مناسک بیلن چمبرچس باغلیق بولگن تورکوم دیر، شو باعثدن نوایی دوره سی دینی تفکرات - اویلاولریننگ یوکسک چوققیگه ایریشگیدن یارقین گواه دیر.

حسین بایقرا دینی مشوره لرنی نوایی دن آلگنی و اونینگ فکر-اویلاولریدن تأثیرچلیگی قویاش کبی یارقین دیر. بایقرا، نوایی مصلحتی بیلن اوز دوری حکومتی نینگ اسلامی تفکراتدن آرقة داشلیک توغریسیده گی فرمانینی صادر قیلدی، اونینگ یوزه سیدن بوتون اولوس اسلامی بویروغلر و حکمرلریننگ تطبیق ایتیشده مکلف بولیب، هیچ قنده ی اوز باشیمچه لیک و اطاعت

ایتمسلیککه یول قویمس ایدی، حتی حکومت اعضالری و عایله لری هم اونینگ تطبیقیدن واز کیچه آلمس ایدی (شهیدی، ۱۳۹۵، ص. ۶۸).

بدیع الوقایع اثری نینگ مولفی علی شیر نوایی تفکراتی توغریسیده دیدی: «نوایی خیر و یخشیلیک حامیسی، شر و فساد نینگ محو ایتوچی، حق حمایتچیسی و باطلگه قرشی هاریمس کوره شچن شخصیت دیر» (واصفی، ۱۳۴۹، ص. ۴۵۲).

میرخواند امیرعلی شیر نوایی نینگ خُلق و اطواری توغریسیده بونده ی دیدی: «بیرپاک قلب، مخلص کیشی و مدبر سیاستمدار ایدی. بوتون حیاتی نی ایزگو و خیرلی ایشلر بجریش بیلن اوتکردی. ابتدال و کم ظرفیتلیدن واز کیچیب، دولتی و بای کیشی بولیب، اوز ماموریتی دوریده دولت بودجه سیدن معاش آلمه ی؛ بلکه ییلده دولت خزینه سیگه مالی کمک و یاردم بیرر ایدی (بارتولد، ۱۹۲۸، ص. ۱۰۰).

نورالدین عبدالرحمن جامی اوشبو دورنینگ یتوک علمی - عرفانی و تصوفی سیمالریدن بولیب، نوایی حمایتیده یشب، هیچ قچان خواهله مس ایدی که، نوایی دولت وظیفه سیدن استغفی بیریب چیتگه چیقسه، اونینگچه نوایی بارلیغی خلق آسایشته لیگی اوچون اینگ مهم وکیره کلی ایدی. جامی، نوایی گه یازگن بیر نامه سیده بونده ی دیدی: «قبول سخن در آن حضرت (امیر) نعمتی بزرگ است و شکر آن نعمت انفاس و اوقات است به مصالح مسلمانان و دفع مفسد ظالمان و عوانان. اگر ناگاه از مهر این شغل عیاذ بالله لطیف روگردانی حاصل آید و خاطر شریف را پریشانی روی نماید، تحمل آن گرانی درکنه حسنات وزنی عظیم خواهد بود و مصابرت بر آن پریشانی را در جمعیت اسباب سعادت دخلی تمام (جامی، ۱۳۸۷، ص. ۲۱).

رنه گروسه امپراتوری صحرانوردان اثری نینگ مؤلفی فکریچه، هرات تیموریلر اینیقسه سلطان حسین میرزا بایقرا سلطنتی دوریده امیرعلی شیرنوایی فیض و برکتیدن شعر و ادب نینگ احیا ایتیش و شهرت دوره سی ایدی (گروسه، ۱۳۶۵، ص. ۷۷).

نوایی و فقیه لیک

لغته بلیش و بلیب آلیشدن عبارت دیر. فقیه بولیش اوچون تفکر ایتیشی کیره ک، دین مسأله لری بویچه یخشی انگلب، توشینیشی اهمیتلی دیر (عظیمی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸).

شونینگدیک، دین و شریعت بیرقداری بولیب خدمت ایتگن نوایی، اولوغ ایگم گه اوز کونگول سیسینی چیقاریب یالباریب اوزی نینگ کمترلیگی و تینگری تعالی عبادتیگه توزوک یتیشه آلمه گنیگه اعتراف ایتیب دیدی:

قیلیب مین قنچه عصیان کیم اگر دوزخ ارا کیرسم
خدایا عفو آسانراق دورور یوقسه غضب قیلسنگ
مینینگ بیحد گناهیم بیرله دوزخ سر به سر تولغهی
مگر کیم اوزگه دوزخ، اوزگه اوت، اوزگه عذاب اولغهی

(امینیار، ۱۳۹۴، ص. ۱۲۲)

صاحبقران امیر تیمور کورگان و تیموری عملدارلر اوز توزوملری و نظاملری مشروعیتی اوچون، دین و مذهبگه چوقور حرمت و توجه قیلر ایدیلر (شهیدی، ۱۳۹۵، ص. ۶۴).

نوایی دوریدهگی بویوک عالملر و فقیه لر دین و مذهب نینگ تورلی ترماقیریده فکر و ملاحظه لرینی بیلدیریب، ایریم- ایریم بولیملرده اجتهاد درجه سیگیچه یاریتیب، علی شیر نوایی تمایندن قولایلیکلر یره تیلیب بیرر ایدی. نوایی عالملر و بیلیمدانلرنی ارداقلب هراتنی فقیه لر، عارفلر و عالملر توغیلیب اوسیش یورتیگه اوزگرتیریب قویگن ایدی (خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۶).

شونینگدیک، اوزی نینگ نظم الجواهر اثریده علم اهمیتی و عالملر فضیلتینی ارداقلب دیدی:

خورشید اوزه سالدی علما سایه سینی
حق بیردی چوایلگه علم سرمایه سینی
بیلدیک باری دین بیگ اینگ پایه سینی
آلغن لرانینگ رتبه سیدین وایه سینی
(نوایی، ۱۳۹۰، ص. ۴۰)

تینگری تعالی سوزیدین سونگ رسول الله سوزی و اوندن کین مجتهد و اولیالر سوزلرینی تینگلش و عملی قیلش کیره ک دیر.

اندین سونگ مجتهد اولیا سوزی
کیم ایتور اولسه خدا ورسول دین
اندین کیشینی کیم ایشیتور یاکه اورگانور
بولسه خدا سوزی یوق ایسه مصطفی سوزی
(امینیار، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۹)

نوایی نینگ مذهبی فکر و عقیده سی توغریسیده تورلی فکر و ملاحظه لر یوریتلگن، اولردن اینگ کوچلی سی اهل سنت و جماعتلیگی و حنفی مذهبلرگیدیر (نعمتی، ۱۳۹۳، ص. ۸۴).

اوشبو دوره نینگ رسمی مذهبی هم حنفی لیک و اهل سنتلیک دیر. نوایی، مولانا جامی آرقه لی تصوفگه تارتیلیب، فارس تاجیک تیلیده گی شعرلریده فانی تخلصینی قولسه گن و تصوف و عرفانی ادبیاتده یوکسک چوققیرلرگه ایریشگن.

پیغمبریمیز طفیلی عالم و آدم و انسان خلقتی بولمیش؛ عکسینچه تینگری تعالی هیچ نرسه نی یره تمس ایکن دیب، بونده ی اشاره ایته دی:

سین غرض انسان دین ارعالم دین انسان دورغرض
وآدم فدانگ بولسون که بارسین ای حییب
(امینیار، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۶)

نوایی عظیم الشان قرآن توغریسیده فکر یوریتیب، قرآن اوقیش دردلرگه دوا و قلبرگه شفا دیب، قرآن اوقیشنی تشویق ایتیب دیدی:

قرآن که مژده جانی او قوماق
بیل کونلونگگه ایسته سنگ شفانی او قوماق
یسوق یوق که حیات جاویدانی او قوماق
کیم کیلیدی کونگل شفاسی آنسی او قوماق
(نویایی، ۱۳۹۰، ص. ۴۶)

بو دورده باشقه عالمقر قطاریده عبدالرحمن سیوطی (رح) اوزی نینگ فقه، حدیث، تفسیر، معانی، بدیع و بیان، نحو، لغت و تورلی علمقر و فنلر توغریسیده گی علمی- ادبی فعالیتی بیلن شهرت قازاندی (حاجی خلیفه، ۱۳۸۴، ص. ۴۵۹).

اوشبو دورده تصوف و عرفان گه چوقور توجه قیلینر ایدی، شونینگ اوچون صوفیلر و عارفلر ارداقلنیب، حتی زمان نینگ اینگ یوکسک مرتبه لی کیشیسی (سلطان حسین میرزا بایقرا) گازرگاه گه خواجه عبدالله انصاری (رح) زیارتی گه باریب، هراتده بیرقنچه خانقاهلر قوردی.

شونینگدیک خواندمیر مکارم الاخلاقده نویی توزگن خانقاه لر، کوپریکلر و حماملر توغریسیده یازگن ایدی: جمله دن سلطانی خانقاه، جماعت خانه خانقاه سی، زیارتگاه خانقاه سی، روضه رضویه دارالحفاظی، شیخ عطار مزاریده گی خانقاه، سرپل ده انجیل خانقاه سی، اخلاصیه خانقاه سی و اولرنینگ یانیده بیرقنچه مدرسه لر هم قوردیدی.

شوکبی ۵۰ دن آرتیق رباط، ۲۰ گه یقین حوض و اینگ مهم کوپریکلردن: پل تولکی، پل اسحاق سلیمان، پل چهل دختران، پل ترناب، پل قلندران، پل قازبانان، پلپای خواجه، پل و بند خیرآباد، پل جوزجانان، پل نگار، پل فوشنج، تیریل، پل نهر عرب، پل چخچران، پل و بند توروو.

اینگ مهم حماملری: شفاییه حمامی، زیارتگاه حمامی، دره زنگی حمامی، تووچی حمامی، چهل دختران حمامی، ترناب حمامی، پنج ده حمامی، فیض آباد حمامی، سعدآباد حمامی و باشقه لر خانقاه و مدرسه لرده قرآنکریم و تورلی تفسیرلر و پیغمبریمیز مبارک حدیثلری یانیده، عرب تیلی، فقه، فلسفه، اخلاق و ادبیات اوقیلر ایدی، که اونینگ حامیسی بویوک متفکر نویایی ایدی.

نویایی بیرقنچه ریایی شیخ وزاهد لرگه خطاب ایتیب دیدی:

خانقاه نی باغله دینگ ای شیخ قیلدینگ عزم دیر
یوز ایشیشیک گر باغلندی ایرسه بیر ایشیک
(امینار، ۱۳۹۴، ص. ۲۲۶)

علی شیر نویایی محبوب القلوب اثری نینگ اون اوچینچی فصلیده مفتی فقیه لر توغریسیده فکر یوریتیب دیدی: مفتی فقیهی کیراک متدین و عالمی کیراک مؤمن. اسلام علمیدا ماهر و دیانت نوری جینی دا ظاهر. میل دین کونگلی بی قصور و حیلده دین ضمیری بی فتور. قلمی روایات دا صادق؛ رقیمی مجتهد سوزی بیله موافق. یوق که فاسقی بولغای می خوار و جاهلی بولغای بدکردار و غدار، بیر درم اوچون یوز ناحق نی حق ایتکوچی و آز کرم اوچون کوپ لار

نی نعم بیتکوچی .بیر سبت اوزوم اوچون بیر باغنی کویدورماکدین غمی یوق و بیر باتمن بوغدای اوچون بیر خرمننی ساورماقدین المی یوق. مفتی کیم حیلہ بیلہ فتوری توزار ؛ قلم نوکی بیلہ شریعت یوزین بوزار ؛ مزد اوچون سیم آلیب کیم مالیغہ قاتار ؛ دینینی دنیاغہ ساتار . مونداق مفتی آدم کش طیب دور ؛ بیریکا اسلام قتلی ؛ بیریکا مسلمانلار قتلی نصیب دور . (رباعی):

مفتی کیم ایشیکا مزد آلیب قیلسه رقم مزد آرتوق ایسه میل کیراک قیلغای کم
فتوی دا چو بولدی مزد اوچون لا و نعم قیلماق کیراک اول قلم زن ایلکینی قلم
(نوایی ، ۱۳۶۵ ، ص. ۲۴)

بو یوک متفکر علی شیر نوایی خودپرستلیک ، کبر و غرورنی قرالب دیدی :

اول صنغہ سجدہ قیلم زاهد خودبین نی عیب بت پرست کوپ آرتوقراق که بولماق خودپرست
(امینار ، ۱۳۹۴ ، ص. ۲۲۶)

نوایی نینگ توزکن مدرسه لریدن اینگ مشهورلری : انجیل نهری یانیده گی اخلاصیه مدرسه سی ؛ اخلاصیه خانقاه سی ؛ شفاییه (طب و حکمت اوقیله دیگن مدرسه) ؛ هرات نظامیه سی ؛ مرو خسرویه سی اوشبو دوره ده صوفیلر و عارفلر آره سیده کویینچه عقیده و مذهب تفاوتلر و قره مه قرشلیکلری هم بار بولیب ، خراسان و ماوراءالنهرده تسنن ترماعی دن نقشبنديه طریقی کمیت و نفوذ نقطه نظریدن کویچیلیکنی تشکیل بیریب ، تشیع ترماعی دن نوربخشیه طریقی کتّه کوچ و قدرت ایگه لری ایدیلر (شهیدی ، ۱۳۹۵ ، ص. ۶۹).

ذبیح الله صفا «تاریخ ادبیات در ایران» اتلی اهمیتلی اثریده ، شیخ فریدالدین عطار نیشاپوری مزاریده اورنه تیلگن تاش توغریسیده سوزلر ایکن ؛ اوشبو ارزشلی بنا ۳۷۰ خیریه قوریلمه لر و بقعه لر جمله سیدندیر ، که نوایی حضرتلری بویریغی بیلن قوریلگن ، دیب اورغولهیدی .

نوایی فقیه لیکنی سیویب ، سعی و محنت بیلن فقه اورگنیشنی ترغیب ایته دی . علم ایچره فقه علمی اوستوندیر ، نیگه که بو امت نینگ سروری فقیه کیشیلر بولگن دیب اورغولهیدی و دیدی :
قالغان کیشی کسب علم دین زحمت ارا فقه اورگنسون سعی ایله محنت ارا
علم ایچره شرف فقه ده بیل نسبت ارا کیم سرور ایرور فقیه بوامت ارا
(نوایی ، ۱۳۹۰ ، ص. ۴۴)

بو دوره ده بیلیم و معرفت اهلی ، عالملر و فاضللرگه چوقور حرمت قیلینیب ، حمایه و آرقه داشلیک ایتیلر ایدی . فقه ، قضا و روحانیت جامعه نینگ اینگ یوقاری و صلاحیتلی ترماقلرینی تشکیل بیرر ایدی .

سونگیچ

بویوک متفکر و ادیب علی شیر نوایی دوره سی رسمی و غیررسمی شکله هم دینی تفکرات اوسیشی و یوکسه‌لیشی اوچون اینگ قولای بیر باسقیچ ایدی، اوشبو دینی و فقهی تفکرات اوسیشی یولیده نوایی نینگ هاریمس ایش و کوره شلری اونوتیلمس و پارلاق قویاش کبی نورافشان دیر. بو دورده دینی یوللاوچیلیک تورموش و سیاسی - اجتماعی توزوم نینگ توبینی و تمل تاشینی تشکیل بیر ایدی. دین و فقه اساسی گه کوره عالم و فیه لرگه تولیق دولتی ایشلرگه امکانیتلر بیریلگن ایدی، اولر اوز بیلیملری یوزه سیدن قضا، تدریس، ولایت و تورلی ترماقلرده وظیفه بجریب کیلدیلر البته اوشبو یوتوقلرده یلغوزگینه نوایی حضرتلری ایمس؛ بلکه بايقرا نینگ بارلیگی و نوایی بیلن بولگن یخشی مناسبتلرنی ایسدن چیقمرسلیک کیره ک.

مذهبی تعصب و فکری تفاوتلر توغریسیده کیلشماوچیلیکلر و قره مه قرشلیکلر اورته گه کیلمس ایدی، یلغوزگینه اوستونلیک تقوا و زهدده بولیب، عدالت، حق طلبلیک اوچون تواضع و تقوا بیلن جامعه نی باشقیریش روحیه سی اورنه تیلگن ایدی. انه شو دورده علم، عرفان، تصوف، ادب، فقه، شرعی بیلیملر اوزی نینگ کمالات چوققی سیگه ایریشیب، هرات شرق رنسانسی بولیب قالدی، اوشبو ترقیات و یوکسه‌لیش نینگ کته بیر عاملی و باشقروچیس صفتیده اولوغ انسان نوایی حضرتلری تورر ایدی.

مأخذلر

- امینیار، سیدنورالله. (۱۳۹۴). *اوزبیک ادبیاتی تاریخی*. کابل: امیری مطبعه سی.
- بابر، ظهیرالدین محمد. (۱۳۸۷). *بابرنامه*. ترجمه عبدالرحیم خان خانان، مزار شریف: مطبعه میرزا اولوغ بیک.
- بارتولد، ولادیمیر. (۱۳۴۶). *زنده گانی سیاسی امیر علی شیر نوایی*. کابل: انجمن تاریخ.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۸۷). *نامه‌ها و منشآت جامی*. تهران: میراث مکتوب.
- جهان شاهی افشار، علی و رحیمی صادق، خدیجه. (۱۳۹۳). عناصر هویت ایرانی در دیوان امیر علی شیر نوایی. *مجله مطالعاتی ایرانی*، ۱۳ (۲۵)، بهار و تابستان، ۹۳-۱۱۸.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (۱۳۸۴). *ترجمه تقویم التواریخ*. تهران: میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث الدین ابن همام الدین. (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب السیر*. تهران: خیام.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). *تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: امیرکبیر.
- سمرقندی، دولتشاه. (۱۳۹۱). *تذکره الشعرا*. لندن: چاپ براون.
- شرعی جوزجانی، عبدالحکیم. (۱۳۷۳). *تأملی در گستره‌ی آثار و افکار علی شیر نوایی*. کابل: سعید.

- شهیدی، حمیده. (۱۳۹۵). *سیاست مذهبی سلطان حسین بایقرا*. ۸ (۲۹)، تابستان.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: انتشارات دیبا.
- عظیمی، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۰). *راه فقاہت، تفکر است، نشریہ رهنما پژوهش، زمستان، ۱۳۹۰، شماره ۱.*
- قدیانی، عباس. (۱۳۸۷). *فرهنگ جامع تاریخ ایران*. تهران: آرون.
- گروسه، رنه. (۱۳۶۵). *امپراتوری صحرانوردان*. بیجا: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- نوایی، میرعلیشیر. (۱۳۶۵). *محبوب القلوب*. کابل: مطبعه دولتی.
- واصفی، زین الدین. (۱۳۴۹). *بدایع الوقایع*. بی جا: انستیتوت خاورشناسی فرهنگ علوم.